

TEHNOLOGIJA MASOVNIH LIKVIDACIJA UNUTRAŠNJEG NEPRIJATELJA U SRBIJI 1944–1945. PREMA DOKUMENTIMA OZN-E

DR. SRĐAN CVETKOVIĆ

ABSTRACT

Rad analizara tehnologiju likvidacija narodnih neprijatelja u Srbiji na kraju Drugog svetskog rata. Na osnovu skoro otkrivenih dokumenata OZN-e može se dati vro potkrepljena i zaokružena slika masovnih likvidacija u funkciji uklanjanja neprijatelja komunističkog režima ili neselektivne ratne osvete. Ona dokazuje da se radi o planskoj akciji, da je reč o relativno najmasovnijim represalijama i zločinima u posleratnoj Evropi, da su likvidacije u velikoj meri bile motivisane ideološko-politički pa i lično, da je postojala sprega partije i državne bezbednosti i da je postojao jedinstven scenario po kojima su se odvijale kojim je rukovala moćna ruka tajne policije.

Od svih ovih oblika nasilja viđenih u vreme komunističkog režima, najintezivniji je period revolucionarnog terora po oslobođenju koji je nosio i inerciju građanskog rata. U tzv. divljim čišćenjima, u Srbiji je od septembra 1944. do marta 1945. streljano bez suda više desetina hiljada lica, dok ih je sličan broj stradao zbog neljudskog odnosa prema zatvorenicima u logorima i zatvorima. U registru žrtava Državne komisije za tajne grobnice, u ovom razdoblju sada stoje popisane preko 59 554 žrtve stradale na više od 211 lokacija, na razne načine. Ni taj broj nije konačan, budući da dobar deo podataka i dokumentacije nedostaje, a na popisu se i dalje radi.

Ta ubistva nisu bila plod anarhije i samovolje, već dobro izrežirane akcije od strane najviših partijskih instanci da se neprijatelji revolucije smaknu u prvim danima, dok rat ne bude gotov i dok ne počnu sa radom sudovi. Zajedno sa pojedinim istinskim kolaborantima i mogućim ratnim zločincima, koje je svakako trebalo sudski kazniti, stradalo je na hiljade lica koja su drugačije politički mislila, imala neko bogatstvo ili su se samo zamerila nekom lokalnom komunističkom moćniku. Svuda, od Vranja do Subotice, može se pratiti sličan scenario likvidacija: od hapšenja prema već načinjenom spisku, isleđivanja uz torturu, tajnog streljanja bez suđenja i sakrivanja tragova, do naknadog fabrikovanja presuda (u pojedinim slučajevima) i izrade evidencije o streljanim narodnim neprijateljima. Samo je od lokalnih prilika u srpskim gradovima i varošima i osobenosti lica iz represivnog aparata zvisio intenzitet progona.

„LEVA SKRETANJA” TOKOM RATA

Likvidacije bez suđenja „neprijatelja revolucije” bila su česta praksa od samog početka građanskog rata. Poznato je da su bile masovne u vreme „levih skretanja” s kraja 1941. i početkom 1942. u Istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori, ali činjenice govore da su komunisti u klasni sukob i u Srbiji ušli rano, već u prvim mesecima ustanka 1941. godine. Njihovi juriši i strogi postupci prema opštinskim vlastima i žandarmima, čak ponegde i sa imućnijim seljacima (Natalinci – gde su ubijeni upravnik pošte i seoski lekar, Azanja – gde su u jednom danu ubijeni delovođa, sveštenik i učitelj) govore o ranoj težnji da, pored oslobodilačke borbe, paralelno treba voditi i beskompromisni revolucionarni rat. Na oslobođenoj teritoriji u Užicu, ali i u valjevskom i čačanskom kraju koju su 1941. držali partizanski odredi dolazilo je i do masovnijeg obračuna sa „narodnim neprijateljima”, kada je u svakom gradu usmrćeno po više desetina lica, često uz kratku i površnu istragu lokalnih „odelnjenja za borbu protiv pete kolone”. Po prvi put tada nastaju i tajne masovne grobnice likvidiranih od partizana (Krčagovo kraj Užica, tzv. pasje groblje kod Kolašina). Ovi obračuni pak produbiće već postojeće podele i uvećati broj žrtava u osvetničkim pohodima srpskih oružanih odreda i četničkih snaga po slomu ustanka i povlačenju partizanske glavnine iz Užičke republike. O ovim pitanjima već je pisano, ali se čini da je izostao prikaz kontinuiteta revolucionarnog terora, koji je, različitim intenzitetom, pulsirao u Srbiji sve vreme rata 1941–1944. godine.

Sačuvani su i brojni dokumenti koji govore o ratnim zločinima partizanskih jedinica a iz osvete ili na ideološkoj ravni i u drugim krajevima. O njima su bili obavešteni ili su ih čak usmeravali i podsticali najviši partijski organi. Tako, u dokumentaciji Glavnog štaba za Srbiju, nailazimo na mesečni izveštaj rukovodstva čačanskog partizanskog odreda „Dragiša Mišović” iz septembra 1943, u kojem

se lakonski navode primeri surove likvidacije civila i zarobljenik. Iz dokumenta se vidi da primeri vešanja i klanja nisu bili specifičnost samo jedne strane u ratu.

„14. avgusta u 5 sati po podne izvršili smo opkoljavanje kuće jednog najvećeg četničkog zlikovca u celom srezu Trnavskom iz sela Viljuša. Njega smo uhvatili i u dan obesili sa odgovarajućom presudom. Vešanje istog naišlo je na odobravanje kod svih poštenih ljudi toga kraja, istoga dana vršili smo pretres za opkoljavanje još 3 kuće ali zlikovce nismo našli, samo smo im konfiskovali stvari koje smo mogli nositi. (...) 30. avgusta noć uhvatili smo jednu stražu od 5 ljudi koja je čuvala jednu našu drugaricu koja je bila u odredu pa usled bolesti smo je ostavili u jednom selu gde su je četnici pronašli i uhvatili. Nju smo oslobodili, a od stražara smo doznali da se u slami nalaze još 3 četnika, od njih 1 komandir čete i dva zlikovca. Mi smo sve pohvatali, pošto su prethodnog dana četnici zaklali 10 ljudi i žena iz te opštine, mi smo na licu mesta doneli odluku da i njih na licu mesta sve pokoljemo, 1 smo pustili a ostalih 7 poklali na licu mesta. (...) Dakle, za mesec dana od 7. 08–7 09.1943 god. u srezu trnavskom imali smo sledeće akcije: 22 ubijeno i 5 ranjeni, od toga 3 poginulo u borbi i 5 ranjeni, 7 zaklani na straži, 4 obešena, 8 streljani, imali smo 4 dnevne borbe, 2 puta smo bili napadnuti, 1 smo napali i 1 slučajno sreli.”²¹ Ovaj dokument svedoči o ustaljenoj praksi borbe do punog istrebljenja protivnika, koju su u čačanskom kraju sprovodila oba pokreta – s tim da su detalji o zločinima ravnogoraca bili istraženi do detalja i objavljeni mnogo puta, dok je ovaj dokument, jedan od retkih sačuvanih kao direktno svedočanstvo o grupnim klanjima koje su vršile partizanske jedinice, do nedavno bio nepoznat.

Pronađena je i instrukcija, obojena kritičkim tonom, koja je već u jesen 1943. kružila Šumadijom, o načinu kako vršiti likvidacije političkih neistomišljenika: *„U poslednje vreme desilo se nekoliko slučajeva da su prilikom likvidacija nepažnjom i nemarnošću drugova neki »likvidirani« ostajali živi. Time se u mnogome ruši ugled naše borbe i autoritet naše vojske. Zato, pri takvim slučajevima treba voditi strogo računa da se takve stvari ne dešavaju i zavesti najstrožiju odgovornost.”²²* Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju oštro je u februaru 1943. kritikovao i požarevačke komuniste, koji su pravili gotovo javne spiskove za smaknuća svojih neprijatelja i samovoljno vršili likvidacije, što je imalo niz negativnih posledica na terenu: *„Nepravilno je da se prave spiskovi izdajnika za likvidaciju: prvo zato što se dešavalo da oni padnu neprijatelju u ruke, te je imalo rđavih posledica, a sem toga naši vojni sudovi prvo saslušavaju pa onda izriču kaznu a ne unapred, bez saslušanja.”²³*

Posle pogibije članova sreskog partijskog rukovodstva u Malom Požarevcu u februaru 1944, lokalni komunisti vrše osvetu nad porodicom u čijoj su kući oni nastradali. Tako je, prema sačuvanim podacima, u jednom danu ubijen domaćin Nikola Radić, ali i njegova supruga, sva sina i snaha. Ujedno, spaljena im je i kuća. Pokrajinski komitet uputio je tim povodom Okružnom komitetu za Mladenovac

kratak dopis: „Odobravamo likvidaciju izdajica u Malom Požarevcu. No i pri istim okolnostima to ne bi trebalo da se češće ponovi, da postane sistem.”⁴ Ne dobivši nikakvu kaznu za ubistvo cele porodice, isti okružni komitet, posle sličnog slučaja izdaje i pogibije dva člana sreskog rukovodstva KPJ u okolini Smedereva, izdaje direktivu u sličnom duhu: „Izdajnika, koji je izdao druga Iliju i drugaricu Vuku, treba nemilosrdno kazniti. Treba mu u kući pobiti sve do dece. Decu treba samo ostaviti, a kuću i svo pokretno imanje popaliti. To treba odmah, što pre učiniti, i bez ikakvih sentimentalnosti, inače će se takvi slučajevi umnožiti, naročito iz straha, kod mnogih ljudi. Mi smo na takav isti način kaznili izdajnika drugova Vučka i Ljubivoja i drugarice Vitoke, koji su izdani 21. 02. i pobijeni, i narod je oduševljeno pozdravio tu odmazdu.”⁵ Ovo su tek neki malobrojni primeri zločina partizanskog pokreta iz ratnog perioda, o kojima je dokumentacija sačuvana zarad šire kontekstualizacije i predistorije.

LIKVIDACIJE PO OSLOBOĐENJU SRBIJE

Uloga lokalnih partijskih organa i Ozne i u likvidacijam bila je ključna. Mnogi objavljeni dokumenti upućuju na plansku akciju OZN-e i postojanje direktiva i zaključaka o likvidaciji političkih i klasnih neprijatelja *bez suđenja* odmah po oslobođenju određenih teritorija. Prostor nam dozvoljava da pomenemo samo neke od primera koji direktno govore o zločinima revolucionarnih vlasti pravdane „*obračunom sa kolabnrantima i ratnim zločincima*” u prvim mesecima nakon oslobođenja Srbije.

Jefto Šašić, dugogodišnji prvi čovek vojne bezbednosti, govoreći o nastanku OZNe navodi da su početku streljanja bez suda bila sasvim uobičajena stvar: „*Inače nisu imali sudova niti islednika. Dakle sami su (orgni OZN-e-nap. aut.) vršili taj posao. Do tada su streljali 13, a imali su 52 u zatvoru...*”⁶

U tom smislu, pažnju posebno privlači dokument u vidu instrukcije, upućen Sreskom povereništvu KPJ za Kosmaj od 20. oktobra 1944. godine: „*Dragi drugovi, drug Ljuba vam je svakako govorio o radu, ja bi vam samo ukazao još na to, da strogo vodite računa o neprijateljskim elementima koji su na razne načine borili se protiv naše borbe, da se danas slučajno nekako ne sakriju i čekaju kakav pogodan momenat pa da nas ošinu. Ja mislim da vam je to jasno ko dolazi u obzir: neprijateljska špijunaža i organizatori, strogo o tome vodite računa, jer neprijatelj je budan...To se odnosi na one za koje znate da su zlikovci a neće da priznaju i one za koje se narod ne slaže da budu likvidirani (sve to spakovati u karakteristike). A sve ostale koje narod želi da budu likvidirani, likvidirajte ih negde van sela da se narod ne grozi i objavite na javnost (po uzoru na prilog koji vam šaljemo, nemojte slučajno navesti drugačije na presudi nego veće voj. suda kom. podr. Mlad.) P. S. 24. ov. mes. najkasnije do 13 h pošaljite spisak likvidiranih. Nemojte hapsiti za svake sitnice, jer se na taj način kompromituje narodna vlast. Postupak sa zatvorenicima što bolji, naročito sa onim koje pustite.*”⁷

Ovaj dokument važan je zbog toga što govori da je već na dan 20. oktobra 1944, kada su okončane borbe za oslobođenje Beograda, postojao „prilog”, tj. neka vrsta obrasca ili šeme po kojem treba vršiti obračun i ubistva političkih protivnika na terenu. Ljudi su dakle streljani od OZN-e a onda je prikazivano je na javnim saopštenjima kao da je postojao nekakav Vojni sud. Partijske i bezbednosne funkcije su bile tesno isprepletane. Takođe, važna je i činjenica da ga je potpisao Petar Banovac, tada jedan od političkih rukovodilaca KPJ u okrugu Beogradskom, a neposredno potom i rukovodilac okružne Ozne na tom prostoru.⁸

Na drugom mestu se takođe traži odobrenje rukovodstva *„Ja sam prekujuće pitao druga Banovca za mišljenje, da ih možemo poslati u Beograd, ili pak da vama javimo. (...) Trojicu bi mogli ovde i javno likvidirati, jer odgovaraju za indirektna ubistva. (...) A druge ćemo apsolutno konspirativno likvidirati. (za jednog od njih pop-Mika interveniše!) – Smatramo da vama tu u Beogradu – olakšamo posao. Mi bi to sami učinili. Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo”*.⁹

Kada su vlasti i policija konsolidovane i srasle, mogao je da započne udar po neprijateljima širom Srbije. Još uoči oslobođenja Beograda i drugih gradova i varoši po Srbiji na mnogim mestima otpočela su streljanja narodnih neprijatelja. Tako je već do 2. oktobra 1944. na Jablaničkom području streljano 13, a bilo 52 u zatvoru, a u Zemunu je bilo 57 streljanih i dato naređenje da se još 187 likvidiraju, dok je u zatvoru bilo oko 90 lica.¹⁰ U Sreskom komitetu Dobriča već prvih dana nakon oslobođenja javljali su svom okružnom rukovodstvu da *„narod oštro udara protiv njih i sam im izriče kazne kao zločincima, isto kažu treba oštro postupiti sa njihovim porodicama jer oni ih čuvaju i kriju”*.¹¹ Čak i sekretar jednog sreskog odbora omladinskog USAOS-a u Pomoravlju piše krajem oktobra da *„zbog hapšenja, saslušanja i likvidacije nisam bio u mogućnosti da uradim više jer me je to sprečavalo”*.¹²

Najviše dokumenata o streljanjima tokom oktobra i novembra 1944. sačuvano je u arhivi okružnih komiteta KPJ za jablanički, zaječarski, smederevski, toplički i beogradski okrug kao i za teritoriju Vojvodine. Praksa je bila da su streljanja vršena uz direktno podsticanje i nadzor sa vrha partijske piramide. Već pri početku likvidacija, Sreski komitet iz Kuršumlije tražio je pojašnjenja od nadređenog partijskog foruma o načinu na koji treba da budu izvođene: *„U zatvoru ima oko 30. Među njima nalaze se čuveni organizatori i vođe dražinovske. (...) Može li ko od ovih uhapšenih da se strelja kad se utvrdi njihova krivica i da li van grada ili u gradu pred masama.”*

Odgovor okružnog komiteta nije sačuvan, ali se po daljim izveštajima i praksi vidi da su mesne vlasti dobile određene ruke za obračun sa neprijateljima. Komunisti iz Prokuplja izvestili su okružno rukovodstvo da su njihovi naoružani aktivisti uhvatili sedmoricu odmetnutih četnika iz sela Rgaja – i sve ih na licu mesta streljali. Takođe su, kao i oni iz Kuršumlije, najavili *„najstrožije mere prema dražićevskim familijama”*, tj. za sve one koji se i dalje nalaze u šumi i nastavljaju aktivnosti.

Tako je iz Velike Plane u Okružni komitet do kraja godine došlo upućeno bar još tri izveštaja koji su konkretno govorili o obračunu sa „reakcijom”.¹³ Najpre treba navesti izveštaj Voje Kosovca s početka novembra 1944. godine: „*Dragi drugovi, šaljem vam sedmodnevni izveštaj u vremenu od 28-X- do 4-XI-44 g. (...) Likvidaciju bataljon vrši. Vrše ih trojke i petorke, ali one ne znaju koga likvidiraju. Na likvidaciji isprobavamo ljude, jer to je jedan od najboljih načina, koji stoji na raspoloženju. Njegova odlučnost, revolucionarnost, bezkompromisnost, mržnja prema neprijatelju – izražava se tu najbolje. Ko ne može da ubije neprijatelja, taj teško i skoro nikako ne može biti komunista. (...) Naše akcije se sastoje u prikupljanju podataka o krivcima, isleđivanju, hapšenju, likvidiranju itd. Spisak svih neprijateljskih elemenata prikuplja se preko naših najpouzdanijih ljudi bilo da su u N. O.O. bilo da su van njih. Preko N. O.O to ne činimo, pošto su oni često i vrlo sentimentalni, plašljivi prema takvim merama. (...) Iz priloženog spiska OZNe vidi se koliko smo ih do sada likvidirali. Trebalo bi ih još toliko da bude. Kod likvidacija koje zahtevaju konspiraciju pomalo smo grešili, ali sada već uspevamo da bolje organizujemo konspiraciju.*”¹⁴

U istom tonu pisan je i mesečni izveštaj iz Velike Plane na kraju novembra 1944: „*U zatvoru kod nas ima ljudi 86. Ima osuđenih na prisilan rad i logor 30. Likvidirali smo 86 neprijatelja. Trebalo bi još jedno desetak likvidirati pa bi sasvim dobro bilo tada bi u glavnom bilo čisto. (...) Amnestija je kod nas uspeła. (...) U dva tri slučaja se zaista pogrešilo, naime pušteni su ljudi koje smo morali zadržati. Nikoga ne bijemo nego lepo postupamo, tako da se to već priča o našoj velikodušnosti. U likvidaciji nije se nikad pogrešilo. Jer narod još nije rekao zašto ste ovog i ovog likvidirali, nego zašto niste i ovog i ovog. Tako narod veli. Dok članovi N. O.O. retko traže likvidaciju, i usuđuju se da intervenišu.*”¹⁵

Likvidacije su tekle po ovom unapred pripremljenom i dobro osmišljenom planu. Direktive sa vrha su bile precizne. Tražila se najveća konspirativnost i beskompromisni obračun sa reakcijom i kolaborantima i njihovim jatacima.

„*Primetio sam i dostavljeno mi je da se streljanje ne vrši kako treba, odnosno, da se ne vrši konspirativno. Da se ubuduće ne bi grešilo i da se ne bi stavljalje primedbe, saopštavam vam da se streljanje ne sme izvršiti u vojsci, odnosno, u vašoj jedinici. Ukoliko se ukaže potreba da se mora izvršiti streljanje, dostavićete mi podatke sa kojima raspolazete, i pošto vam ja dam odobrenje, streljaćete. Samo streljanje mora biti izvedeno u najvećoj konspiraciji, tako da ni sam Štab brigade ne zna. Napominjem vam još jednom, da se ovo odnosi na sve one koji se nalaze u vašoj jedinici. Imajte ovo na umu, jer ukoliko se ne budete držali ovoga, snosićete lično punu odgovornost...*” „*Drugovi, podvlačim i naglašavam da se sav naš rad i posao zasniva na konspiraciji, i samo na konspiraciji. Ukoliko u toku čišćenja naidete na slučajeve da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor.*”¹⁶

Nakon, obično kratkog boravka u istražnom zatvoru (najčešće svega nekoliko dana ili sedmica), gde su često podvrgavani mučenjima i surovim torturama, zatvorenici su, vezivani telefonskom žicom i obično samo u donjem vešu, odvođeni u grupama od 15 do 30 na streljanje. Beleže se slučajevi likvidacije lica ranjenih ratnih zarobljenika koji su direktno iz bolnica sprovedeni na streljanje (Vlasotince, Valjevo, Beograd...). Najčešće u toku noći streljani su na lokacijama na obodima gradova, u krugu samih kasarni, obalama reka i drugim mestima. Samo tokom jedne noći 31. oktobra 1944. na lokaciju Lapotince kod Leskovca izvedeno je pred streljački vod 81 lice.¹⁷

Streljački vod je broja obično od 15 do 30 vojnika KNOJ-a, od kojih svi nisu imali metak u cevi. Prilikom streljanja često su i sami vojnici dobijali nervne napade i preživljavali krize. Ima primera da su lica na streljanje odvođena u druge gradove (npr. iz okoline Leskovca i Vlasotinca u Pirot), kako se ne bi prepoznavali međusobno, ili su streljanja vršena od strane lica koja nisu bila iz tog kraja.¹⁸ Postoje mnogi primeri streljanja maloletnih lica učenika, a svojsvrstan kuriozitet je streljanje nekoliko lica rođenih 1933, pa čak i 1935. godine.¹⁹ Porodicama koje su posećivale i donosile hranu i ogrev u zatvor, sve do same egzekucije, naređivano je da ne dolaze više. Ponegde su i javno čitani spiskovi streljanih (Banjica-Beograd) ili deljene potvrde o streljanima (Obilićev venac Beograd).²⁰

Kako su likvidacije privođene kraju i udar po neprijateljima postajao blaži. Tako je Vojislav Kosovac je 22. decembra uputio izveštaj Okružnom komitetu za Mladenovac izražavajući nadu da će se likvidacije nastaviti, te da će postati masovnije: „Dragi drugovi, jedna stvar. Ja sam vas pitao i tražio savet, šta da radimo sa onima, koje nismo stigli da likvidiramo. Amnestija nas je malo preduhitрила. Dakle, u ovome je stvar: Imamo nekoliko, koje bi morali još likvidirati. To zahtevaju interesi naše borbe, to zahtevaju žrtve naših palih drugova. – Ne smemo ih ostaviti. – Ako ih ipak pošaljemo na sud u Beograd, ko zna, mogu ih osloboditi. Jednostavno neki od njih nemaju ništa tako jasno dokumentovano i konkretno, da ih neumitno tereti. Ali jedno je tačno. A to je: veliki su naši neprijatelji, protivnici naše borbe, ubeđeni antikomunisti i uvereni reakcionari... mogu danas, sutra biti protivnici. Jer ako ih ostavimo savest nam neće dati mira, misao na naše pale drugove – stalno će nas ukoravati. Mi smo malo ovde likvidirali. Da smo ih 10 puta toliko likvidirali – nigde ni za jotu ne bi pogrešili. Ali zato ono što je baš potrebno – to moramo učiniti. Naše najintimnije ubeđenje je – da ih moramo likvidirati. Prvo, to zahteva pravda i zakoni naše borbe i naše perspektive u budućnosti... (...) Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo.”²¹

Iz navedenih dokumenata jasno se vidi da je zaključke donosio nosilac civilnih vlasti u srezu. To upućuje na činjenicu da likvidacije u ovim mestima jesu vršili pripadnici Oзне i preostalih vojnih snaga, ali da su u njih bile uključene i civilne strukture vlasti, a da je svima njima rukovodila i usmeravala ih sreska partijska organizacija. Zapravo prava istina je da je OZNA bila iznad organa narodne vlasti

i partije, da su ti organi do neprepoznavanja srasli, i da su predstavnici OZNE često i glavni ljudi partije na lokalni ili se bar za sve bitno pitaju.

Običaj je bio da niži partijski i bezbednosni organi vode evidenciju o narodnim neprijateljima i izveštavaju više instance. U sačuvanoj dokumentaciji Okružnog komiteta Mladenovac nalazi se i više spiskova likvidiranih koje su im sreske partijske organizacije redovno dostavljale. Sreski komitet iz Sopota dostavio je u novembru spisak od 20 do tada likvidiranih ljudi, sa karakteristikama. Većina njih bila je u ratnom periodu uključena u pokret Draže Mihailovića, a neki od njih zaista su, prema ovim dokumentima, uključeni i u zločine nad saradnicima partizanskog pokreta.²² Tako, na istom spisku nalazili su se i stvarni krivci i nevine žrtve, što je trebalo da ih pred javnim mnjenjem izjednači.²³ Za srez Gročanski sačuvan je veći broj spiskova ubijenih koji su okružnom komitetu slati na nedeljnom nivou. Dana 22. novembra sreski komitet iz Grocke uputio je i izveštaj nadređenima sa preciznim spiskovima o likvidiranim i zatvorenim licima. Do tog datuma (mesec dana po oslobođenju), Ozna je u Grockoj likvidirala 72 lica, a zatvorila dvostruko više. Spisak streljanih je sadržao i kratke podatke o žrtvama, gde je pored njihovih imena bilo upisano i mesto prebivališta, datum likvidacije, te njihova ideološka pripadnost (najčešće „DM”) i egzekutor (za skoro sve to je „pov. OZNE”).²⁴ Streljanja u Grockoj nastavljena su i posle ovog datuma, a Državna komisija za tajne grobnice likvidiranih posle 12. septembra 1944. evidentirala je u ovoj opštini čak 196 likvidiranih i 106 nestalih lica.²⁵

Koliko je revolucionarna pravda bila preka govore i primeri greškom streljanih ili preživelih lica koja su se našla na spiskovima. Najpoznatiji slučaj je glumca Lazara Jovanovića koji se našao na objavljenom spisku 105 (104) streljanih u Politici i Borbi pod rednim brojem 35: „*Jovanović Lazar bivši glumac. Denuncirao je više poštenih rodoljuba kod četnika, koji su ih pobili, ucenjivao e više poštenih rodoljuba i uzimao im novac da ih ne bi denuncirao četnicima, istako se u širenju laži i kleveta protiv NOP-a.*”²⁶

Pomenuti umetnik je svoje ime čitao na naslovnoj strani novina, a igrao je u pozorištima sve do početka sedamdesetih. Da ovo nije bio usamljen slučaj govori i primer iz okoline Dubrovnika: „*Drugovi koji su to sprovodili bili su vrlo površni. Na primer u Dubrovniku je u oglasu osuđenih na smrt bio naveden jedan građanin Dubrovnika koji se u tom momentu nalazio na slobodi i u oglasu među streljanima čitao svoje ime i prezime ...*”²⁷

U drugom dokumentu u arhivi OZNe otvoreno se priznaje da je takođe greškom streljan nedužan mladić: „*Radić Radisav iz sela Donja Mutnica za vreme okupacije se nigde nije mešao a po solobodu je greškom streljan od strane NOV-e pošto u opvom selu postoje dva Radić Radisava, ista očeva imena a inače nisu u rodbinskom odnosu. Trebao je da bude likvidiran Radić Radisav koji je bio predsednik Ravnogorskog odbora i šef crne trojke u selu...ali orgnai OZNe nisu bili dobro obavešten izveli su mlađeg nevinog Radić Radisava i streljali ga. I onaj je tako ostao živ...*” U nastavku se ipak kaže da njegova smrt i nije neka šteta jer je i on inače bio neprijatelj nove vlasti.²⁸

Prilikom odvođenja na egzekucije, među egzekutorima još uvek nepriviknutim na masovna ubijanja, dešavali su se razni incidenti. Jedan takav se desio u okolini Mladenovca: „Između 23. i 24. smo povelili deset osuđenika na streljanje. Kako je bila jaka pomrčina nismo ni primetili kada su se trojica odrešili. Kada smo bili blizu kraja varoši primetili smo da su se ova troica odrešili, mi smo zaustavili kolonu i ova troica su momentalno počeli da beže, drugovi su pojurili, pripucali za njima ali su oni uspeli da umaknu, ova druga sedmorica su pokušali onako svezani da beže i kako su neki drugovi već otišli za onom trojicom mi smo bili primorani, da ih likvidiramo na ulici. Posle likvidacije smo odmah doterali kola i likvidirane odneli na strelješte a krv sa ulice oprali. Ova skandalozna greška je još žalosnija što su ovo radili sve partijci i to tri člana S. P. Đura Mića i Seka, 1 član O. K. Skoja Žarko, pol. kom. mesta Žile i Luburić član OZN-e.”²⁹

Bilo je slučajeva da pojedinci pobegnu ili prežive streljanja i da se prijave vlastima ali nanovo budu streljani. Milan Trešnjić, oficir OZN-e u sećanjima navodi slučaj saobraćajnog policajca Poznića. Ovaj pošto je slučajem preživeo streljanje na Banjici (Beograd), ponovo se prijavio vlastima ubeđen da je bio greškom pred streljačkim vodom. Međutim, ipak je po Trešnjićevim rečima likvidiran kako ne bi mogao da priča šta se dešavalo sa pripadnicima bivšeg aparata: „Godinu dana posle oslobođenja zemlje shvatio sam kakve smo greške činili. Desetine i stotine potpuno nevinih ljudi koji nisu znali da na vreme skinu i zbače uniforme, progutala je narodna revolucija. Svi uniformisani policajci svrstani su u red zloglasne Specijalne policije. Takozvani, elitni deo policijskog aparata manje je stradao. Tako je greh manjine platila većina i to po nekim čudnim zakonima zlehude ljudske sudbine.”³⁰

Takođe bilo je i onih koji su odbegli ili preživeli pa kada su kasnije uhvaćeni osuđeni su na maanje zatvorske kazne ili su čak prošli bez ikakve kazne. Tako je na primer Andrić Ignjat, kamenorezac iz Šapca, novembra 1944. optužen je i osuđen kao pripadnik JVO za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta i osuđen na smrt. Međutim, uspeva da pobegne, a kada je dve godine kasnije uhvaćen i pored otežavajuće okolnosti za isto delo osuđen je juna 1947. na „samo” osam godina robije sa prinudnim radom.³¹

O načinima egzekucije se može dosta saznati i dostupne dokumentacije. Iako se radi uglavnom o masovnim streljanjima uglavnom ima primera i egzekucije hladnim oružijem. Tako na primer se u jednom objavljenom dokumentu kaže: „...U Dubrovniku se justifikacija vršila ne streljanjem već su se takva lica klala (podvukao S. C.). Ja sam za to saznao od komandira čete narodne odbrane. Likvidacija je vršena bez potrebne opreznosti i na nedostojan način. Jedna grupa iz Drniša je streljana i bačena u jame a da svi iz logora nisu do kraja ubijeni tako da su iz jame vikali- »Majku vam vašu ubijte me do kraja!«. Osim među likvidiranim ima i takovih, koji se nisu smeli likvidirati prje nego se javno raskrinkaju na suđenju pa tek onda im presuditi. Kao primjer navodim 20 popova u Dubrovniku.”³²

MASOVNE LIKVIDACIJE U HRVATSKOJ I SLOVENIJI- SLIČNOSTI I RAZLIKE

Osim u Srbiji slični izveštaji o organizovanim likvidacijama u režiji OZNe- nalaze se u mnogim dokumentima za šire područje Jugoslaviju pre svega za Hrvatsku i Sloveniju. Oni samo potvrđuju metodološku jedinstvnost u postupku i nevidljivu partijsku ruku koja je sve koordinisala. U jednom izveštaju javnog tužioca Druge armije se kaže „...Dana 18. i 19. juna 1945. dobio sam zadatak da likvidiram jednu grupu ustaša, legionara i žandara, ukupno 52. Naređenje mi je izdao šef okružne OZN-e.”³³ Poverenik OZN-e za kninski sektor Ilija Grubić tako izveštava da je dobio direktivu „da prilikom oslobođenja uhapsu što više ljudi i jedan dio njih, koji ispunjavaju potrebne uslove likvidiraju...” Ono što je još zanimljivije i ovde se govori o naknadnom fabrikovanju presuda u režiji OZN-e kako bi se ovakva „divlja čišćenja” pre svega uglednijih ljudi legalizovala: „Od likvidiranih jedan su dio domaći ljudi a jedan dio zarobljenici naši državljani koji su bili u zarobljeničkim logorima. Većina je likvidirana bez suda. Za jedan dio od likvidiranih zatraženo je od naših vojnih sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja što je i učinjeno...Naši sudski organi su neizgrađeni, s našim pokretom i borbom nesaživljeni, malograđani...Ovo najbolje ilustrira slučaj sekretara našeg vjeća kod šibenskog vojnog područja, koji je sačinio sljedeću uredovnu zabelješku: „Prema zahtevu opunomoćstva OZN-e šibenskog područja, ovaj sud je naknadno sastavio presudu, radi javnog oglašavanja iste u Šibeniku...Ovakav postupak je kao izniman bio, prema saopštenjima dobivenim od opunomoćstva OZN-e u Šibeniku, derogiran od viših faktora i odobren od nadležnih političkih funkcionera.”³⁴

Naročito čest motiv za likvidaciju zarobljenih vojnika ili narodnih neprijatelja bila ratna osveta: „Danas su ubili Sokola i Đuru članove O. K. Mi ćemo streljati na licu mesta 60 zlikovaca bez osude. Odgovorite nam dali se slažete sa ovom cifrom ili da još streljamo.”³⁵ Najviše ima sačuvanih izveštaja o masovnoj likvidaciji ratnih zarobljenika u Sloveniji. U jednom dokumentu o likvidaciji više stotina domobrana se kaže: „Ova cifra je samo približna. Manji deo je streljan presudom suda, dok je većina likvidirana bez suda. Bez mnogo skrupila treba likvidirati sve one za koje znamo daće sutra biti protiv nas.”³⁶

Najmasovnija streljanja zarobljenih bez suda desila su se na teritoriji Slovenije u drugoj polovini maja 1945. godine o kojima detaljno svedoče niz dokumenta a naročito su rečita depeše koje šalje generalmajor Rade Hamović (pseudonim Miki): „Brigada je stigla dvadesetog u 6 sati. Povezani smo sa OZN-om. Zadatak naše brigade je likvidacija četnika i ustaša kojih ima dve i po hiljade. Juče nam je poginuo nesrećnim slučajem komandant drugog bataljona na strelištu drug Moma Divljak. Danas smo nastavili sa streljanjem. Brigada je smeštena u gradu.”³⁷

„Nalazimo se na istoj prostoriji. U toku celog dana radili smo isto što i juče (likvidacija). Po naređenju uputili smo jedan voz sa jednim članom štaba-bataljona da spriovodi zarobljenike u Zagreb. Kad se vrate javićemo.”³⁸

U posao likvidacije bile su uključene i druge partizanske brigade pa tako u jednom drugoj depeši stoji: *„Po naređenju štaba naše brigade, bataljon je imao zadatak likvidiranja narodnih izdajnika. Zbog izvršavanja postavljenog zadatka nije se nikakav rad odvijao u toku dana... Tokom prošlog dana obavljali smo isti zadatak.*”³⁹

I prema ovim objavljenim dokumentima u Hrvatskoj i Slovniji proizilazi da su partijska i bezbednosna organizacija bile do kraja uključene i dobro upoznata sa stanjem na terenu. Postoje sačuvani detaljni izveštaji u kojima su često stizale kritike o preterivanju lokalnih moćnika OZN-e. Navode se brojni primeri zloupotreba, nesvršishodnih streljanja, nekonspirativnosti ili traljavo obavljenog posla (preživeli streljanje, greškom se našli na spisku likvidiranih i slično). Neki partijski aktivisti su se stoga otvoreno protivili ovim metodama ali samo zato što udaljavaju narodne mase od partije.

„Masovno ubijanje zarobljenika koje je napravila Karlovačka brigada, ubijanje čak i civila, koji su izgladnelima donosili hranu što je napravila Ud. Seljina brigada (Franjo Ogulinac-Seljo) i nepravilnosti drugih jedinica neprijatelj našeg naroda znao je u borbi da iskoristi i krupni propusti koje su počinili pojedinci samovoljno išli su u korist našim neprijateljima.”⁴⁰

„...Konspirativno su ga streljali tako da su potrošili dva šaržera šmajserske municije, jer je dotični nakon dobivenih nekoliko metaka u stomak i prsa pao u jamu i vikao »Samo sam ranjen!«...Imade primera da se prelazi i u drugi skrajnost...Najvećma su to borci iz Petrinjskog bataljona i brigade, sadistički zlostavljaju bandite koje odvođe na streljanje. To im je prešlo u strast tako da više nisu u pitanju sami banditi i možebitne politički neugodne posljedice, nego je u pitanju moralna egzistencija dotičnih boraca i rukovodioca.”⁴¹

Posebno je na ovom terenu bilo osteljivo nacionalno pitanje i opasnost da se naruši bratstvo i jedinstvo. Tu je najosetljivija linija bila smimetrija na liniji Srbi-Hrvati: *„Pitanja bratstva i jedinstva u našim jedinicama nije zadovoljavajuće. Na primer u Petoj brigadi komandir čete Suša Ilija nakon streljanja četnika izjašnjava se otvoreno da će on kada dođe u hrvatsko selo Jasenice popaliti sve kuće. Česte su pojave da Srbi samoinicijativno zlostavljaju a po naredbi sa oduševljenjem streljaju krivce hrvatske narodnosti a isto tako Hrvati krivce srpske narodnosti...*”⁴²

„...Jednom prilikom je bilo pitanje da se neko Lazića osudi na smrt a on je rekao (sudija Branko Novaković - nap. aut.) dosta je i 5 godina robije, pošto ustaše koji se mnogo više krivi njih se pušta na slobodu...”⁴³

U objavljenim dokumentima nalaze se i podaci o broju logorisanih i streljanih Nemaca i Mađara na teritoriji Vojvodine. Tako se u jednom od mnogih navodi da je do kraja 1945. godine bilo logorisanih Nemaca – 117 485, nelogorisanih – 12 895 tj. ukupno 130 380 od toga je čak preko 83 000 žena i dece. Samo u Vojvodini bilo 105 000 logorisanih i 6000 nelogorisanih tj. ukupno 111 740 Nemaca. Drugi

dokument govori o 114 415 zarobljenih domaćih kvislinga u nemačkim i drugim formacijama.⁴⁴ Istovremeno je prema drugom izveštajima do polovine 1945. kroz zatvore OZN-e u Vojvodini ukupno prošlo. 5025 osoba. Od strane tajne službe streljano je na teritoriji Vojvodine 9668 lica i to Nemaca 6763 i Mađara 1776, od toga u Sremu preko 1000 (985 van i 108 iz zatvora).⁴⁵ Drugi tabelarni pregledni document iz ahive navodi 14 069 svih egzekucija od strane OZN-e na teritoriji cele Vojvodine do 20. juna 1945. Od čega je Nemaca folksdojčera bilo 7612, Mađara 2984, Srba 1500, Hrvata 1372. itd.⁴⁶

NEUJEDNAČENI KRITERIJUMI OZNE ZA LIKVIDACIJU

Proces „obračuna sa ratnim zločincima i kolaborantima” nije izgleda svuda na tlu Jugoslavije tekao jednako. U jednoj depeši s početka maja 1945. Ranković stoga otvoreno kaže: „Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Izenađuje nas ova neodlučnost u čišćenju Zagreba od zlikovaca. Radite suprotno od naših narađenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima (podvukao-S. C). Šef Drugog odseka zagrebačkog odeljenja ima svoj stav. Njega inače smenjujemo s ove dužnosti i tražimo da nam predložite novog.”⁴⁷

Ima i mnogih drugih primera oportunitizma i dvostrukih kriterijuma kod pojedinih organa što se očituje i u mnogim dokumentima: „U istom bataljonu dešava se da novi borci (muslimani iz XIII divizije) neće da streljaju bandu, jer im to kako navode ne dozvoljava Alah ...”

„... borci čuvaju stražu kod zatvora postaju blagajnici i magacioneri pojedinim banditima. Takođe komandir zatvora potporučnik piše ljubavna pisma zgodnoj ali ipak ustaškinji takođe govori dosta.”⁴⁸

„Vojni sud okruga bjelovarskog pokazao se oportunističkim u poslednjih mjesec i po dana ovaj sud nije izrekao nijednu smrtnu kaznu, premda je bilo slučajeva da su zaslužili.”⁴⁹

Različita gledanja na ulogu OZN-e po oslobođenju kao i odnos javnih tužilaca i pojedinih načelnika službe bezbednosti otvoreno je ispoljeno je na jednom sastanku republičkih i federalnog tužioca krajem 1945. čiji smo zapisnik pronašli u Arhivu Jugoslavije. Između ostalog Jakov Blažević se tada požalio na OZN-u: „Kada su operativne jedinice ušle u grad (Zagreb) nije bilo nikakve pljačke u gradu. Kada su operativne jedinice napustile grad i kada su u grad došle ostale naše organizacije na čelu sa OZN-om nastalo je masovno hapšenje i nestajanje mnogih lica. Na intervencije javnih tužilaca iz OZN-e se nije htelo odgovarati, nisu se davali podaci, konspirisalo se i mistificiraloda bi se uskratili odgovori na intervencije javnih tužilaca. Zbog toga jer dolazilo do neslaganja između javnih tužilaca i rukovodioca OZN-e, iako su u Hrvatskoj i načelnici OZN-e i javni tužioci članovi okružnog partijskog komiteta.” Nasuprot njemu Miloš Minić

je druge strane istakao da su „...odnosi javnih tužoca i načelnika OZN-e u Srbiji prožeti razumevanjem...da je potrebno izdati uputsvom veća ovlašćenja načelnicima OZN-e da opominju pojedine rezervisane tužioce tvrdeći da za njega zakon nije fetiš. Kritikuje Blaževića koji se protivio ovakvim metodima da ima nepravilan stav prema OZN-i i da zbog toga postoji nepravilan stav kod pojedinih javnih tužilaca u Hrvatskoj. Mišljenje Blaževića da pred javnim tužiocem moraju biti otvorena sva vrata pa i OZN-e ocenjuje kao nekomunističko jer zaboravlja da partija rukovodi kako javnim tužilaštvom, tako i OZN-om i svim drugim državnim ustanovama. Sa Blaževićem su se saglasili Žižić (Crna Gora), Jože Vilfan, makedonski i drugi tužioci.”⁵⁰

Zbog mnogo nepravilnosti u radu OZNE i partijskih organa prilikom sprovođenja procesa likvidacije, pa je početkom februara 1945. stigla naredba s vrha da se uvede više reda i odgovornosti i da se osumnjičeni prepuste više sudskim organima. Tek krajem 1944. i početkom 1945. stižu prvi signali od najviših zvaničnika Ozne da ovakvu praksu treba napustiti na teritoriji Srbije i preći na institucionalizovaniji oblik represije prema narodnim neprijateljima. Aleksandar Ranković, a zatim i Slobodan Penezić Krcun 25. decembra 1944. pozivaju da treba prestati sa praksom ubijanja protivnika bez suđenja. Ispovesti žrtava u Srbiji su podudarne u stavu da su besomučna streljanja prestala u drugoj polovini februara 1945, od kada se sve više išlo na sudske procese pred vojnim sudovima.⁵¹ I u literaturi se navodi akt Ozne za Srbiju od 9. februara 1945. koji je uputio S. Penezić svim operativcima u Srbiji, na osnovu kojeg se jasno uočavaju dotadašnje anomalije i novi prioriteti.⁵²

Iako se još još krajem novembra 1944. pominje direktiva po kojoj „OZN-a nema ovlašćenja da vrši likvidacije bez suda, osim naročitih izuzetaka” likvidacije su se i dalje masovno nastavile. One su znatno kasnije otpočele i u Hrvatskoj i Sloveniji i potrajale čak i po formalnom okončanju rata. Tako je Stevo Krajačić na sastanku načelnika i rukovodstva tek krajem jula 1945. ponovo upozorio: „Drugovi prestanite konačno s likvidacijom! Ne zato što ja žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u narodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati da nađemo nov način sa kojima ćemo iste neprijatelje odstraniti. mi sada imamo vojne sudove i sud nacionalne časti.”⁵³

Dakle, prestanak likvidacija bez suda se objašnjava, ne činjenicom da je to zločin ili razlozima prava i humanosti, već uznemirenošću u narodu i usko partijskim interesima.

Indikativno je da je i Đilas u svojim memoarima slično upozorenje stavio u usta samog Tita. Tada je u jesen 1945. ovaj navodno na Politbirou KPJ uzviknuo: „Prestanite već jednom s tim likvidacijama, smrtna kazna nema više efekta!”⁵⁴ Ne ulazeći u istinitost ovih navoda, tek od polovine februara 1945. u Srbiji, a od druge polovine juna i na teritoriji Slovenije i Hrvatske likvidacije bez suda polako postaju retkost a državno-partijska represija se uglavnom institucionalizuje.

Osim lokalnih opunomoćstava OZNE, često su na pojedinim teritorijama: Kosovo, Vojvodina (tamo gde je bila vojna uprava) likvidacije vršene od strane vojske. Njih karakteriše veća masovnost, ali i često anarhičnost sa primerima ratne osvete, preterivanja u likvidacijama, prebijanja prilikom sprovođenja ratnih zarobljenika i slično. Često su tela likvidiranih izlagana radi zastrašivanja, a bilo je slučajeva kada su prepušteni civilima na mučenje i prebijanje. Takođe o takvim likvidacijama najčešće nije vođena precizna već samo sumarna evidencija.⁵⁵

ZAKLJUČAK

Dostupni i objavljeni dokumenti iz arhiva u Srbiji ali i u Sloveniji i Hrvatskoj ukazuju da procesi „divljeg čišćenja”, kao i represije nad političkim i klasnim protivnicima nisu bili slučajni niti stihijskog karaktera. Po svim dokumentima radilo se o planskoj akciji koju je vodila OZNA, koja je samo u nekim segmentima izlazila iz svojih okvira, a ne o anarhičnim dešavanjima koja su se otela kontroli. Sve se odvijalo u režiji i pod strogim nadzorom OZNE i Komunističke partije, koja je o svemu izveštavana: njena politika provlačila se kao crvena nit koordinišući rad tužilaštva, sudstva i tajne policije. Pored ratne osvete, dominantni motivi za obračun bili su ideološkog i klasnog karaktera. Ovo su ključni zaključci na osnovu obilja dokumentacije:

Prvo, represija je bila planska, radilo se po unapred pripremljenim direktivama i odlukama, uz postojanje detaljnih spiskova političkih i klasnih neprijatelja koje treba likvidirati u smutnim, još uvek ratnim okolnostima.

Drugo, intezitet represije u prvim mesecima po oslobođenju bio je drastičan, a broj streljanih političkih, ideoloških i klasnih neprijatelja meri se desetinama hiljada. To je, u ovom vremenu, i apsolutno i relativno (po glavi stanovnika) najviše u Evropi.

Treće, iz postojećih dokumenata može se u potpunosti rekonstruisati mehanizam i scenario likvidacija. Hapšenja se odvijaju prema unapred pripremljnim spiskovima ili na osnovu dojava doušnika, potom se vrše masovne egzekucije u režiji OZNE, da bi se zatim u nekim slučajevima, mahom za uglednije građane, zatražilo pokriće od sudova putem isfabrikovanih presuda.

Četvrto, u arhivama postoje detaljni izveštaji sa terena. Nasuprot dosad uvreženom mišljenju, o likvidiranim i streljanim licima tokom 1944–1945. vođena je precizna dokumentacija u vidu knjiga i spiskova streljanih od strane službe bezbednosti. Knjige i spiskovi streljanih delom su još uvek nedostupni (neki su možda i uništeni), dok veći deo tek u novije vreme postaje dostupan javnosti.

Peto, mnogi dokumenti svedoče da je stepen represije zavisio od mesta i vremena. Tretman okrivljenih nije svuda bio jednak (na primer, u Srbiji i u Hrvatskoj), kao što nije bio jednak ni u svim fazama represije 1944–1946. (u prvim mesecima po oslobođenju gubila se glava za ono što je kasnije bilo kažnjavano zatvorskom kaznom ili ostalo nekažnjeno).

JEGYZETEK

- ¹ Arhiv Srbije, Železnik, (dalje: ASŽ,) GŠS, Ž23, F. 63, Izveštaj čačanskog partizanskog odreda „Dragiša Mišović” Glavnom štabu partizanskih odreda za Srbiju; G. Davidović, M. Timotijević, *n. d.*, str. 262–270.
- ² ASŽ, OKM-309.
- ³ Nemanja Dević: „Novi dokumenti o revolucionarnom teroru u Srbiji 1944. godine”, Godišnjak za istraživanje genocida, 2018. 116.; ASŽ, OKP-240.
- ⁴ ASŽ, OKM-384.; Crkvena knjiga umrlih parohije Mali Požarevac za 1944. godinu; Kika Damjanović Marković: *Ja i moji ratni drugovi*. Knjiga 1. Beograd, 1978. 93.
- ⁵ ASŽ, OKM-SP Po-42.
- ⁶ K. Nikolić – B. Dimitrijević: „OZn-na protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta”. *Nаша prošlost*. 10/2010, Kraljevo, 2010.
- ⁷ ASŽ, OKM, SPK-59.
- ⁸ Petar Banovac, načelnik Ozne za okrug Beogradski 1944. i docnije (1945–1949) narodni poslanik i privredni rukovodilac, uhapšen je 1950. po liniji IB-a i nekoliko godina proveo na Golom otoku, da bi nakon toga bio potpuno „izbrisan” iz istorije NOB-a u Beogradskom okrugu (Nemanja Dević: *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu, ljudi i događaji*. Beograd, 2015. 372., 438., 457.).
- ⁹ ASŽ, OKM, SPK-59, *Izveštaj okružnom partijskom Komitetu u Beogradu*, novembar 1944.
- ¹⁰ K. Nikolić, B. Dimitrijević: „Ozna protiv narodnih neprijatelja u Srbiji” – dva dokumenta.
- ¹¹ ASŽ, OKT-19.
- ¹² ASŽ, OK SKOJ-a, M-105.
- ¹³ Sve ih je potpisao Voja Kosovac, izbeglica iz NDH i bivši student Bogoslovskog fakulteta, a tada sekretar partijske organizacije. Budući da ovi dokumenti iznose eksplicitne zaključke o „divljim čišćenjima” u Srbiji, to ćemo ih preneti u nešto opširnijim citatima. Vojislav Kosovac (1917–1997) je posle 1945 upisao Pravni fakultet u Beogradu, gde je i diplomirao. Kasnije u više mandata bio republički i savezni poslanik; penzionisan je kao direktor Republičkog zavoda za socijalno osiguranje Nebojša Jovanović: *Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku*. Smederevo, 2002. 72.
- ¹⁴ ASŽ, OKM-1002.
- ¹⁵ ASŽ, OKM-1181.
- ¹⁶ Opunomoćenik 47. divizije, Čuprija, 15. novembar 1944, VA, Beograd. Fond Vojno-bezbednosne agencije, grada Odeljenja zaštite naroda, K-11, F-1.
- ¹⁷ AS, fond BIA, F 53, *Knjiga streljanih- jug Srbije*.
- ¹⁸ U Pirotu je streljano oko 300 lica, uglavnom iz okoline Vlasotinca i Leskovca a streljanje je usledilo nakon što je u nerazjašnjenim okolnostima stradao šef Ozne za Pirot Pavle Bošković, AS, Arhiv BIA, *Knjiga streljanih*, broj 53, Pirot.
- ¹⁹ AS, Arhiv BIA, F. 101, 46.
- ²⁰ Svedočenje Milice Veselinović iz Beograda, Potvrda o streljanju Mihaila Veselinovića ustupljena Državnoj komisiji.
- ²¹ ASŽ, OKM-1241–2.
- ²² ASŽ, OKM-1041.
- ²³ Mileta Simić: „Pakao u Sopotu”, *Pogledi*, 26. april 2013, <https://www.pogledi.rs/pakao-u-sopotu/>, sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- ²⁴ ASŽ, OKM-1050.
- ²⁵ „Otvorena knjiga”, Registar žrtava komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944, <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70122.html>, sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- ²⁶ *Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđewu ratnim zločincima u Beogradu*. Politika, 27. novembar 1944.
- ²⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti*. Priredio Vladimir Geiger, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006. Danas je gotovo nemoguće izvršiti unutrašnju kritiku izvora, odnosno spiskova streljanih i nestalih iz arhiva bezbednosnih službi. Protokolom vremena, iščeznuli su svedoci koji bi mogli da potvrde identitet likvidiranih, odnosno da ga demantuju pružajući dopunske biografske podatke za ubijena i nestala lica. Tako, ima primera i u lokalnim sredinama u Srbiji, istina retko, da se na spiskovima ubijenih nalaze i neka preživela ili kasnije pomilovana lica. Koristeći se tom činjenicom, čuvari revolucionarne dogme i danas pokušavaju da umanje sve napore u konačnom popisu žrtava revolucionarnog terora u Srbiji (Videti više: Milan Radanović, *Kazna i zločin, Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd, 2015. 556–580.).
- ²⁸ AS, fond BIA, F 154, *Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata*.

- ²⁹ ASŽ, OKM 1080.
- ³⁰ Svedočenje arhitekta Mihaila Miše Živadinovića, januar 2005, M. Trešnjic: *Vreme razlaza*, Beograd, 1988. 8–9.; Izveštaj javnog tužioca br. 179/49, u posedu Jagode Momčilović (fotokopija u posedu autora); Svedočenje bivšeg oficira OZN-e Aleksandra Garotića iz Beograda.
- ³¹ AJ, DK-110, *Popis optuženika i presuda*, fasc. 826–12.
- ³² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Izveštaj Drage Desputa člana Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske*, 17. januar 1945. 57.
- ³³ Isto, *Izveštaj javnog tužitelja Druge armije JA o nepravilnostima u postupku prema ratnim zarobljenicima*, jul 1945. 192.
- ³⁴ Isto, *Izveštaj Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske*, 17. januar 1945. 57.
- ³⁵ Isto, *Depeša Okružnog komiteta KPH za Liku upućena CK KPH o nameri da se strelja 60 lica bez suda.*, 8. jul 1945. 184.
- ³⁶ Isto, *Izveštaj o razlozima likvidacije domobranskih oficira i časnika od strane pripadnika OZN-e VI korpusa*, januar 1945. 54.
- ³⁷ Isto, *Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša*, 20. maj 1945. Miki (generalmajor Rade Hamović). 130.
- ³⁸ Isto, *Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša*, 21. maj 1945. Miki (generalmajor Rade Hamović). 130.
- ³⁹ Isto, *Izveštaj Trećag bataljona istočnobosanske brigade XVII istočnobosanske divizije Treće armije o likvidiranju narodnih izdajnika*, 25. maj 1945. 139.
- ⁴⁰ Isto, *Iz zapisnika partijske konferencije 34. udarne divizije JA o masovnom ubijanju zarobljenika*, 5. avgust 1945. 243.
- ⁴¹ Isto, *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945. 168–171.
- ⁴² Isto, *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945. 168–171.
- ⁴³ Isto, *Izveštaj OZN-e za okrug Banija upućen OZN-i za Hrvatsku o masovnoj likvidaciji kod Kostajnice*, 6. VI 1945. 157/158.
- ⁴⁴ Isto, *Izveštaj Odjela za ratne zarobljenike Ministarstva narodne odbrane D. Georgijeviću opuno moćeniku OZN-e za Jugoslaviju o zarobljenicima jugoslovenskim državljanima*. 313.
- ⁴⁵ Isto, *Izveštaj šefa Drugog odseka OZN-e za Vojvodinu o broju uhićenih po odsjecima, puštenih na slobodu, upućenih sudu, upućenih u logor i likvidiranih na području Srjema i cjele Vojvodine*, 324/325, 1946, bez datuma. 324–326.
- ⁴⁶ Ukupan broj streljanih Hrvata povećao se zbog greške učinjene u Vukovaru (radi se o samovoljnoj likvidaciji 105 ratnih zarobljenika – nap. priređivača), AS, Fond BIA, V/75, *Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika* 13. jun 1945.
- ⁴⁷ Isto, *Depeša Vrhovnog štaba Aleksandra Rankovića OZN-i za Hrvatsku od 15. maja 1945.* 113.
- ⁴⁸ Isto, *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945. 168–171.
- ⁴⁹ Isto, *Izveštaj OZN-e za zagrebačku oblast povodom streljana više stotina domobranskih vojnika*, januar 1945. 46.
- ⁵⁰ AJ, CK SKJ, 507, Komisija za narodnu vlast X- 1/3, *Izveštaj javnog tužioca Miloša Minića sa sastanka Javnih tužilaca sa javnim tužiocem DFJ krajem 1945.*
- ⁵¹ Sava Banković: *U predvorju pakla*. Vršac, 1991.
- ⁵² M. Lopušina: *Ubij bližnjeg svog*, I. Beograd, 1997. 58.; navodi se dokument str. pov. br. 345 od 9. februara 1945.
- ⁵³ Isto, *Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Njemaca-folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZNI kao pomoćnom organu komunističke partije*. 234–236.
- ⁵⁴ Milovan Đilas: *Vlast*. London, 1983. 162.
- ⁵⁵ AS, Arhiv BIA, V/75, *Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. juna 1945 godine na terenu Vojvodine; Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika*, str. 1.